

پیام‌های اخلاقی و تربیتی قرآن

شامل:

ترجمه‌ی روان آیات، شرح و تفسیر مختصر آیات، بیان نکته‌های اخلاقی و تربیتی، گنجینه‌ای از احادیث رضوی، دیدگاه اندیشمندان در برخی موضوعات تربیتی و اخلاقی و ...

دکتر کریم کوخایی زاده (عضو هیأت علمی دانشگاه ایلام)

صادق محرابیان (مدرس دانشگاه)

انتشارات زانا

سرشناسه: کوخایی زاده، کریم، ۱۳۵۷-

عنوان و نام پدیدآور: پیام‌های اخلاقی و تربیتی قرآن/ کریم کوخایی زاده، صادق محرابیان.

مشخصات نشر: ایلام: انتشارات زانا، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری: ۳۳۰ ص.

شابک: 978-622-6004-06-0

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

موضوع: قرآن - اخلاق

موضوع: اسلام و آموزش و پرورش - جنبه‌های قرآنی

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۷ پ ۹ ک ۱۰۳/۳ BP

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۱۵۹

شماره کتابشناسی ملی: ۵۲۹۱۲۴۱

پیام‌های اخلاقی و تربیتی قرآن

دکتر کریم کوخایی زاده - مؤلف و محرابیان

شابک: ۰ - ۰۶ - ۰۴ - ۶۰۰۲ - ۹۷۸

چاپ اول: ۱۳۹۷

شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: بیست هزار تومان

طرح جلد: کیوان محمدرحیمی

ناشر، ایلام، خیابان عاشورا، کوچه‌ی سوم، تلفن: ۰۹۱۸۳۴۱۲۴۵۴

فهرست مطالب

۱۳	 مقدمه :
۱۳	 تربیت چیست ؟
۱۳	 جایگاه تربیت و اخلاق در اسلام
۱۴	 تعریف علم اخلاق
۱۵	 گام‌های عملی به سوی تهذیب اخلاق
۱۶	 روش مبارزه با صفات منفی (رذائل)
۱۷	 طریقه‌ی تحصیل صفات مثبت
۱۸	 تفکر، اهرم بازدارنده‌ی گناه
۱۹	 چهار عنوان مسلمانی
۱۹	 رویکردهای مختلف در اخلاق اسلامی
۲۰	 جایگاه خودشناسی در نگاه اندیشمندان
۲۱	 ویژگی‌های این کتاب
۲۶	 ۱. تقوا کارهای دنیا و آخرت را آسان می‌کند
۲۷	 معیارهای شناخت حق از باطل
۲۹	 عوامل پرورش تقوا
۳۰	 پروا پیشگی، کلید رستگاری
۳۰	 تفاوت‌های توشه‌ی دنیا و آخرت
۳۱	 مراتب تقوا از دیدگاه اهل ظاهر و اهل باطن

- ۳۱..... شش صفت ممتاز پرهیزکاران
- ۳۲..... تقوا و پرهیزکاری در احادیث
- ۳۴..... ۲. نیازمندان آبرومند را دریابید
- ۳۷..... فقر و فقر در احادیث
- ۳۸..... تهیه‌ی صد میلیون غذا برای انجمن خیریه
- ۳۸..... ۳. بجز نمازگزاران حقیقی، همه‌ی انسان‌ها حریص و کم طاقت‌اند
- ۴۰..... ۴. شیطان با ترساندن از فقر حرص را ترویج می‌کند
- ۴۲..... ناله به فقرت الهی در قیامت
- ۴۳..... حرص در احادیث
- ۴۴..... ۵. چگونه در کارهای سست توفیق یابیم؟
- ۴۶..... ۶. حلال بخورید تا با کار نیک وفق شوید
- ۴۸..... ۷. پرداخت زکات جامعه را پاک می‌کند و اخلاق انسان‌ها را پرورش می‌دهد
- ۵۱..... ۸. کارهای شایسته و سازنده در نزد خدا، ندبی پاداش نمی‌ماند
- ۵۳..... خیر و احسان در فرهنگ قرآن
- ۵۵..... ۹. هرچه کُنی به خود کُنی گر همه نیک و بد کُنی
- ۵۷..... بهترین روش برای تشویق انسان به کار خیر
- ۵۷..... ۱۰. آیا می‌خواهید زیانکارترین انسان‌ها را بشناسید؟
- ۶۰..... ۱۱. محال است متکبران در برابر حق به بهشت بروند
- ۶۳..... روان‌شناسی: ویژگی‌های افراد خودخواه و خودبزرگ بین
- ۶۴..... ۱۲. متکبران بد جایگاهی دارند
- ۶۷..... روان‌شناسی: خویشتن دوستی، خودشیفتگی و غرور نیست
- ۶۸..... ۱۳. متکبرانه راه مرو

- ۷۰..... اصل و روش‌های تربیتی: تأثیر ظاهر بر باطن
- ۷۰..... اصل تغییر ظاهر
- ۷۱..... روش‌های تربیتی
- ۷۱..... ۱. روش تلقین به نفس
- ۷۲..... ۲. روش تحمیل به نفس
- ۷۳..... ۱۴. آرام راه برو و فریاد مزین
- ۷۵..... ۱۵. به مردم با کبر مگر
- ۷۸..... ۱۶. کسی مثل پیامبر هم با در برابر مؤمنان تواضع کند
- ۸۰..... فروتنی در احادیث
- ۸۱..... ۱۷. آزار و اذیت مردان و زدن مؤمن و نراست آنان و تهمت زدن به آنان ممنوع است
- ۸۳..... داستان: تهمت زدن قارون به مری
- ۸۴..... ۱۸. وای بر عیب‌جویان مسخره‌کننده!
- ۸۷..... سخنان علی (ع) در باره ابعاد مختلف عیب‌جویان
- ۸۷..... حکایت پادشاه عیب‌جو
- ۸۸..... ۱۹. سخن درگوشی ممنوع مگر
- ۹۰..... ۲۰. در آغاز و انجام کارها، از خداوند صدق و راستی طلب کن
- ۹۴..... راستگویی و درستکاری در احادیث
- ۹۵..... راستگویی و درستکاری در نگاه اندیشمندان
- ۹۵..... ۲۱. سخن استوار و صحیح بگویند تا گذشته شما جبران شود
- ۹۷..... روان‌شناسی: قدرت کلام نیکو
- ۹۸..... آفت‌های زبان
- ۱۰۱..... ۲۲. سرانجام راستی و راستگویی، بهشت است

۲۳. مرگ بر دروغگویان! ۱۰۳
- دروغ در احادیث ۱۰۶
- درمان دروغ ۱۰۷
- آثار زیان‌بار دروغ ۱۰۸
- استثنائات دروغ ۱۰۹
۲۴. ای مردم قرارگاه آخرت است، فریب دنیا را نخورید ۱۱۰
- مقایسه‌ی دنیا و آخرت از دیدگاه آیت‌الله میرزا جواد ملکی ۱۱۳
- دنای آخرت در احادیث ۱۱۴
۲۵. آرزوهای دنیا سبب غفلت انسان از آخرت می‌شود ۱۱۶
- احادیثی درباره آرزو ۱۲۰
۲۶. آرزوی موقعیت دیگران را نکنید ۱۲۱
۲۷. مؤمن تسلیم محض نیست ۱۲۵
۲۸. مؤمن در فراخ دستی و تنگ دستی اتفاق می‌کند ۱۲۷
- اتفاق در آیات قرآن و احادیث ۱۳۰
۲۹. مؤمن، عفت دارد و پاکدامنی پیشه می‌کند ۱۳۳
- تمثیل زیبایی ملا احمد نراقی در باره‌ی مهار شهوت ۱۳۶
- عفت و پاکدامنی در احادیث ۱۳۶
۳۰. فرو خوردن خشم و گذشت از خطای دیگران شرط پرهیزگاری است ۱۳۸
- عفو و گذشت در نگاه اندیشمندان ۱۴۱
- عفو و گذشت در احادیث ۱۴۲
- آثار عفو و ثمرات آن ۱۴۳
- روان‌شناسی: مهم‌ترین اقدام برای کنترل خشم ۱۴۴
۳۱. صبر و بردباری از ویژگی‌های مؤمن است ۱۴۵

- ۱۴۷..... آثار حوصله و تحمل در معاشرت
- ۱۴۸..... بردباری و صبر در آیات قرآن و احادیث
- ۱۵۱..... شکیبایی و بردباری در نگاه اندیشمندان
- ۱۵۲..... ۳۲. مؤمن، مهربان و دلسوز است
- ۱۵۴..... شیوه‌ی تربیتی: روش الگویی
- ۱۵۷..... ۳۳. مؤمن، عدالت دارد
- ۱۶۰..... عدالت در احادیث
- ۱۶۳..... جود و عدل از دیدگاه اخلاق فردی و اجتماعی
- ۱۶۴..... عدالت در نگاه اندیشمندان
- ۱۶۴..... ۳۴. مؤمنان، در تبلیغ پیام‌های الهی، انحاء هستند
- ۱۶۸..... ویژگی‌های مبلغ در احادیث و آیات قرآن
- ۱۷۰..... ۳۵. مؤمن، در راه خدا جهاد می‌کند و اهل تلاش است
- ۱۷۱..... تلاش در نگاه اندیشمندان
- ۱۷۳..... تلاش در احادیث
- ۱۷۴..... ۳۶. دشنام دادن ممنوع
- ۱۷۸..... دشنام دادن در احادیث
- ۱۸۰..... ۳۷. ریا هم عملت را باطل می‌کند و هم تو را گمراه می‌کند
- ۱۸۴..... ریا در آیات و روایات
- ۱۸۷..... ۳۸. مؤمن، به عهد و پیمانش وفا می‌کند
- ۱۸۹..... وفاداری در احادیث
- ۱۸۹..... ۳۹. زنان مؤمن، با مردان نامحرم نرم و نازک سخن‌گویند
- ۱۹۱..... چند اصل مهم در نهی از منکر (با توجه به آیه)
- ۱۹۱..... ۴۰. راز کسب محبوبیت اجتماعی ایمان و عمل صالح است

۴۱. مؤمنان، در انجام کارهای خیر به یکدیگر کمک می‌کنند. ۱۹۳.....
- نیکوکاری و نیکی در احادیث ۱۹۶.....
- روان‌شناسی: آثار و پیامدهای کمک به دیگران ۱۹۶.....
۴۲. علمای صالح و برخی از ویژگی‌های ایشان ۱۹۷.....
- برخی خصوصیات و ویژگی‌های علما صالح در احادیث ۱۹۹.....
۴۳. علمای فاسد و برخی از ویژگی‌های ایشان ۲۰۲.....
- برخی خصوصیات و ویژگی‌های علما فاسد در احادیث ۲۰۴.....
۴۴. زن شوهر به منزله‌ی لباس برای یکدیگر هستند. ۲۰۹.....
۴۵. نیکوترین سخن دعوت به خدا و کار خیر است. ۲۱۱.....
۴۶. مؤمن، در برابر نسبت، ای الهی سپاسگزار است. ۲۱۳.....
- روان‌شناسی: خوری وسیله‌ی سپاسگزاری ۲۱۶.....
- سپاسگزاری در نگاه اندیشمندان ۲۱۸.....
- سپاسگزاری و ناسپاسی در آیات قرآن احادیث ۲۱۹.....
۴۷. گسترش زشتکاری و گناه ممنوع! ۲۲۲.....
۴۸. مؤمنین، اهل سلام و درود و محبت به یکدیگرند. ۲۲۴.....
- اهمیت سلام کردن در قرآن و احادیث ۲۲۷.....
۴۹. بدگمانی، کاوش در کار مردم، غیبت ممنوع! ۲۲۹.....
- در چند مورد ذکر عیوبی از اشخاص بلا مانع است ۲۳۳.....
۵۰. وظایف مؤمنین در برابر پدر و مادر. ۲۳۴.....
- برخی آثار نیکی به پدر و مادر ۲۳۸.....
۵۱. شیوه‌های دعوت کردن به سوی پروردگار ۲۳۸.....
- حکمت در احادیث ۲۴۱.....

- نصیحت و خیرخواهی در احادیث ۲۴۳
۵۲. به قدر توان تلاش کن، نتیجه را به خدا واگذار ۲۴۴
- توکل در احادیث ۲۴۷
- روانشناسی: رابطه‌ی توکل و اعتماد به نفس ۲۴۸
۵۳. نیکی‌ها، بدی‌ها را از این می‌برند ۲۴۹
۵۴. مؤمنان به سخنان دیگران خوب گوش می‌دهند ۲۵۱
۵۵. مؤمنین، آداب و شرت را رعایت می‌کنند ۲۵۴
۵۶. مؤمنان، همواره پاکبازی را رعایت می‌کنند ۲۵۶
۵۷. با همسران به نیکویی رفتار کنند ۲۵۹
- عوامل استحکام خانواده ۲۶۲
- روانشناسی: تفاوت بین زنان و مردان ۲۷۱
۵۸. برای در امان ماندن از شر حسودان به خدا پناذ ببر ۲۷۲
- مفهوم حسد ۲۷۴
- انگیزه‌های حسادت ۲۷۵
- حسادت در احادیث و روایات ۲۷۶
- روانشناسی: رابطه‌ی خودکم‌بینی و حسادت ۲۷۸
۵۹. خداوند اسرافکاران را دوست ندارد ۲۷۹
- پزشکی: زیان‌های بهداشتی پرخوری ۲۸۳
- رابطه‌ی شیوه‌ی غذا خوردن زیبا با سپاسگزاری ۲۸۳
- فواید گرسنگی و آفات سیری ۲۸۴
- پیامدهای رفاه‌زدگی و اسراف ۲۸۵
۶۰. قلب مؤمنان، خالی از کینه است ۲۸۷
- چاره‌ی رهایی از کینه ۲۸۹

- کینه و کینه‌ورزی در نگاه اندیشمندان ۲۹۰
۶۱. سخن چینی ممنوع! ۲۹۱
- سخن چینی در احادیث ۲۹۲
- داستان: سخن چینی و کشتار ۲۹۳
۶۲. خوش اخلاقی و بد اخلاقی ۲۹۴
- مهارت‌های زندگی در سیره فردی و اجتماعی پیامبر (ص) ۲۹۶
۶۳. از حمت خدا، ناامید نشوید ۲۹۸
- امان و ایمان در نگاه اندیشمندان ۳۰۱
۶۴. در بارمی خیز! او ندان کوتاهی نکنید ۳۰۲
- خویشاوندی در احادیث ۳۰۵
- داستان: قتل برادر و مگ زهرس ۳۰۶
۶۵. مؤمنان اهل مشورت و رایزنی هستند ۳۰۶
- مشورت کردن در احادیث ۳۰۸
۶۶. با نرمی و آرامش، امر به معروف کنید ۳۰۹
- «معروف» و «منکر» چیست؟ ۳۱۱
- امر به معروف از خشونت جداست؟ ۳۱۱
- لقمان و امر به معروف و نهی از منکر ۳۱۱
۶۷. راه توبه، به روی همه باز است ۳۱۲
- معانی گوناگون «توبه» در آیات قرآن ۳۱۳
- امیدبخش‌ترین آیات قرآن ۳۱۴
- حقیقت توبه ۳۱۴
- منابع ۳۱۷

مقدمه:

تربیت چیست؟

فراهم آوردن زمینه برای پرورش استعدادهای درونی هر موجود و به ظهور و فعلیت رسانیدن امکانات بالقوه موجود در درون او را تربیت نامند. هسته‌ی سیبی را در نظر بگیرید، این هسته است که تبدیل شدن به سیب را در درون خود دارد و در صورت فراهم شدن شرایط، این استعداد درونی، فعلیت می‌رشد و دانه‌ی مزبور به درخت سیب و سپس به میوه‌های سیب تبدیل خواهد شد. دانه‌ی مذکور گرچه بالفعل دانه‌ای بیش نیست، اما چون امکان تبدیل شدن به سیب را داراست، بالقوه سیب است. تربیت این دانه، فراهم آوردن شرایط لازم جهت پروانیدن همین استعداد درونی و به فعلیت درآوردن خصوصیات بالقوه‌ی آن است.^۱

جایگاه تربیت و اخلاق در اسلام^۲

هرگاه بدین حقیقت بنگریم که خلقت انسان به منظور رشد و تکامل معنوی اوست و هدف از بعثت انبیا به ویژه رسالت خاتم پیامبران (ص)، تکمیل فضایل اخلاقی و فراهم کردن تجهیزات این رشد و کمال است، جایگاه تربیت و مقصد نهایی آن مبرهن می‌گردد. در این دیدگاه شخصیت اخلاقی عنصر اساسی و جوهره اصلی وجود انسان را تشکیل می‌دهد که

۱. اخلاق اسلامی، ویرایش سوم، محمدعلی سادات، ص ۷.

۲. اخلاق و تربیت اسلامی، محمد تقی رهبر و محمد حسن رحیمیان، ص ۱۴-۱۲.

هدف شرایع و برنامه‌های انسان‌سازی است؛ از این رو، تربیت اخلاقی در نظر و عمل در صدر تعالیم و تکالیف دینی و در کنار عقاید و شرایع قرار دارد. و در روایات از جایگاه بلند اخلاق و تربیت سخن گفته شده است. هنگامی که پیامبر اکرم (ص)، معاذ بن جبل را برای ابلاغ رسالت اسلام به یمن اعزام فرمود بدو توصیه کرد: «کتاب خدا را به آنان بیاموز و به اخلاق خجسته تربیت‌شان کن».^۱

تعریف علم اخلاق

ابن مسکویه در تعریف اخلاق می‌گوید: «خلق همان حالت نفسانی است که انسان را به انجام کارهای نیک و بد می‌کند بی‌آنکه نیاز به تفکر و اندیشه داشته باشد».^۲

همین معنی را فیه کاشانی در کتاب «حقایق» آورده است، آن‌جا که می‌گوید: «بدان که خوی عبارت است از... نی استوار یا نفس که افعال به آهائی و بدون نیاز به فکر و اندیشه از آن صادر می‌شود».^۳

به همین دلیل اخلاق را به دو بخش تقسیم می‌کنند: ملکاتی که سرچشمه‌ی پدید آمدن کارهای نیکو است و اخلاق خوب و ملکاتی که سرچشمه‌ی پدید آمدن کارهای بد است و به آن اخلاق بد و ملکات رذیله می‌گویند.

از همین جا می‌توان علم اخلاق را چنین تعریف کرد: «اخلاق علمی است که از ملکات و صفات خوب و بد و ریشه‌ها و آثار آن سخن می‌گوید». و به تعبیر دیگر، «سرچشمه‌های اکتساب این صفات نیک و راه مبارزه با صفات بد و آثار هریک را در زمره جامع مورد بررسی قرار می‌دهد».^۴

۱. تحف العقول، ص ۲۵.

۲. اخلاق در قرآن، آیت الله مکارم شیرازی، ج ۱، ص ۲۴.

۳. همان.

۴. همان.

گام‌های عملی به سوی تهذیب اخلاقی

گام اول: توبه

بسیاری از علمای اخلاق نخستین گام برای تهذیب اخلاق و سیر الی الله را «توبه» شمرده‌اند، توبه‌ای که صفحه‌ی قلب را از آلودگی‌ها پاک کند و تیرگی‌ها را مبدل به روشنایی سازد و پشت انسان را از بار سنگین گناه سبک کند. تا به راحتی بتواند طریق به سوی خدا را بی‌ماید.

گام دوم: مشارطه

نخستین گامی که علمای بزرگ اخلاق بعد از توبه ذکر کرده‌اند، همان «مُشارطه» است، و منظور از آن شرط کردن است. پیش از آنکه با تذکرات و یادآوری‌هایی که همه روز تکرار شود، و بهترین وقت آن را بعد از فراغ از نماز صبح و نورانیت به انوار این عبادت بزرگ الهی دانسته‌اند.

گام سوم: مراقبه

این واژه به معنی نظارت و مواظبت و تحقیق و زیر نظر گرفتن، چیزی اطلاق شده است. این واژه در تعبیرات علمای اخلاق در مورد «مراقبت از خویش» به کار می‌رود، و مرحله‌ای است بعد از «مشارطه» یعنی انسان بعد از عهد و پیمان با خویش بران طاعت فرمان الهی و پرهیز از گناه باید مراقب پاکی خویش باشد، چرا که اگر غفلت کند، ممکن است تمام شرط و پیمان‌ها به هم بریزد.

گام چهارم: محاسبه

چهارمین گامی که علمای اخلاق برای رهروان این راه ذکر کرده‌اند، «محاسبه» است؛ و منظور این است که هر کس در پایان هر سال یا ماه و هفته یا در پایان هر روز به محاسبه‌ی کارهای خویش پردازد، و عملکرد خود را در زمینه‌ی خوبی‌ها و بدی‌ها، اطاعت و عصیان، خداپرستی و هواپرستی دقیقاً مورد محاسبه قرار دهد، و درست مانند تاجر موشکاف و

دقیقی که همه روز یا هر هفته و هر ماه و هر سال به حسابرسی تجارتخانه‌ی خود می‌پردازد و سود و زیان خویش را از دفاتر تجاری بیرون می‌کشد و ترازنامه و بیلان تنظیم می‌کند، به یک محاسبه‌ی الهی و معنوی دست زند و همین کار را در مورد اعمال و اخلاق خویش انجام دهد.

«محاسبه» یکی از برنامه‌های تربیت نفس و تهذیب اخلاق است. اگر عمل، حرف و نیت ارزیابی نگردد، میزان طاعت و بندگی انسان روشن نمی‌شود. نفس اماره همیشه سعی می‌کند اوضاع را برای انسان خوب جلوه بدهد و او را از خودش راضی نگه دارد، عیب‌ها را بر انسان پنهانند و او را شایسته‌ترین فرد جلوه دهد. ولی «محاسبه‌ی نفس»، سبب می‌شود انسان شناخت بهتر و حقیق‌تری از خود داشته باشد و فریب زیبا نشان دادن زشت‌ها را نخورد.

گام پنجم: مُعَايِبَة هـ عَرَقِبَا (سرزنش کردن و کیفر دادن)

پنجمین گام که بعد از «محاسبه» انجام می‌گیرد، مسأله «مُعَايِبَة و عَرَقِبَا» یعنی سرزنش و مجازات نفس است در برابر خطا و خلاف‌هایی که از او سرزده است؛ زیرا اگر انسان حساب کند، و در مقابل کارهای خلاف، هیچ واکنشی نشان ندهد، نتیجه معکوس خواهد شد، و به تعبیر دیگر باعث جرأت و جسارت نفس است.

روش مبارزه با صفات منفی (رذایل)

۱. «برای مبارزه با یک صفت مذموم مانند حسد، بخل، خردنایی و امثال آن علاوه بر این که باید با خود آن صفت مستقلاً به مبارزه پرداخت، باید با خود خواهی به طور کلی و در همه‌ی زمینه نیز مبارزه کرد و به تضعیف آن همت گماشت.
۲. فضایل و رذایل، در نقطه‌ی مقابل هم قرار دارند. هرچه انسان در تقویت فضایل بکوشد و در انجام دادن اعمال صالح پایداری بیش‌تری از خود نشان دهد، به همان نسبت از شدت رذایل در وجود او کاسته می‌شود.

۳. وقتی شخص به صفات و استعداد‌های منفی خود آگاه شد، باید در تمام موقعیت‌ها و شرایطی که احتمال بروز یکی از آن صفات منفی را می‌دهد، بر خود نهیب زند و در دل به خدا پناه برد و از او یاری بطلبد.

۴. در باره‌ی هر یک از صفات منفی، شخص باید اطلاعات خاصی نیز داشته باشد؛ مثلاً در مورد صفت حسد باید بر این مسأله واقف باشد که امتیازات و برخورداری‌های دیگران هرگز مانع برخورداری او نیست. علاوه بر این، باید به زشتی صفت حسد و نقش آن در زندگی دنیوی و اخروی خود و گناه بزرگی که از این بابت مرتکب می‌شود، توجه کند.

۵. تردیدی نیست که حد از حدی مبارزه با یک صفت منفی، آن صفت به تدریج رو به ضعف می‌نهد و ممکن است، سرزنده‌ام پیش‌رود»^۱.

طریقه‌ی تحصیل صفات مثبت

۱. «صفات و ملکات فاضله‌ی اخلاقی از این تکرار اعمال مناسب با آن‌ها، در درون انسان به وجود می‌آیند.

۲. یکی از عواملی که در ایجاد و تقویت صفات حمیده بسیار مؤثر است، معاشرت با صاحبان فضایل و حشر و نشر با صالحان است.

۳. برای ایجاد و تقویت یک صفت اخلاقی مثبت از قبیل بخشش، عفو، خیرخواهی و ایثار نباید تنها اراده‌ی خود را معطوف به آن صفت مشخص کرد، بلکه باید به تربیت و پرورش سایر کمالات اخلاقی نیز مبادرت ورزید و عواطف را که سرچشمه‌ی بسیاری از صفات حمیده‌ی اخلاقی و در نقطه‌ی مقابل صفات منشعب از خودخواهی است، در درون خود به طور کلی پرورش داد.